

Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi

Nalan Turna

Yıldız Teknik Üniversitesi

Kelime anlamı olarak mürûr, “geçiş,” mürûr tezkeresi ise “geçiş belgesi” anlamına gelmektedir. Kullanım olarak baktığımızda bu belge, bir çeşit seyahat izin belgesi veya iç pasaport niteliği taşımaktadır.¹ Sistematik olarak uygulandığı 19. yüzyılın icadı olmadığı gibi, Osmanlı'ya özgü de değildi.²

19. yüzyıl öncesinde seyahat etmek amacıyla Osmanlı topraklarında mürûr tezkeresi dışında muhtelif başka belgeler de kullanıldı. Bunlar, güvenli bir şekilde seyahat etmeleri için yabancı elçilere veya onlar aracılığıyla, Osmanlı tebaası olmayanlara verilen belgelerdiler. Şinasi Tekin'in yapmış olduğu tespitlere göre, îl-cân mektûbı veya

.....
¹ Tezkere/tezkire ise Osmanlı Devleti'nde çeşitli resmi daireler veya kişiler tarafından kaleme alınmış olan ve amacın açık bir şekilde ifade edildiği belge türüydü. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994), s. 245. Mübahat S. Kütükoğlu, “Tezkire,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), s. 73-74.

² Konuyla ilgili kapsamlı bilgi almak için örneğin bkz. John Torpey, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

bir diğ er adıyla îl-cân-nâme, ilk pasaport örneklerini oluşturmak-
tadır. Kısacası, seyahat izin belgelerinin geçmişini, 15. yüzyıla kadar
götürebiliriz.³ Bunun yanı sıra, kökeni İslam geleneğine dayanan ve
Hz. Muhammed (s.a.v.) sonrasında ve Osmanlı'da güvenli yolculuk
yapmak ve ticaret amacıyla kullanılan amannâmeler vardı.⁴ Sonraki
yıllarda kullanılan ve sınırdaş iki ülke arasında seyahat edenlere veri-
len pasavan denilen belgeleri de buraya ekleyebiliriz.⁵

Yukarıda sayılanlar dışında, aynı amaçla başka belgeler de kul-
lanıldı. Bunlardan bazıları, icazet, izn-i şerîf, hükm-i şerîf, yol hü-
kümleri veya yol emr-i şerîfleri adıyla anıldılar. Ayrıca kâime, şukka,
tahrîrât-ı sâmi, emirnâme-i sâmi, mektup, tavsiyenâme vb. de aynı
amaca hizmet ettiler. Bunlar genellikle, seyahat edecek kişinin gi-
deceği yerin yöneticisi ile yol güzergâhındaki yöneticilere, yolcunun
herhangi bir keyfi uygulamayla karşılaşıl maması, güvenliğinin sağlan-
ması gibi nedenlerle yazıldılar.⁶ Çok zaman da, Osmanlı Devleti'nin
yabancı devletlere verdiği ticari ayrıcalıkları veya barış anlaşmalarını
içeren ahitnâmelere dayandırılarak verildiler.⁷

Genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda mürûr tezkeresi, di-
ğ er modern devletlerde olduğu gibi hareketleri kontrol etme süreciyle

.....

- 3 Şinasi Tekin, "Türkiye'de Onbeşinci Yüzyıla Ait İki Pasaport: Îl-Cân Mektûbı ve Îl-Cân-Nâme," *Tarih ve Toplum*, no. 23 (1985), s. 9-11. İslam dünyasının en eski pasaportlarına Mısır'da rastlanmaktadır. İslamiyet'in ilk yüzyıllarına ait bu tür evraka *sicill*, *cevâz*, *evrâku't-tarik* veya *varakatut-tarik* denmekteydi. Bu tarzdaki belgelere 10. yüzyıldan önce İslam dünyasının doğusunda rastlanmamıştı. İlhanlılarda *yarlığ* denilen belgeler bulunmaktaydı. Bkz. dipnot 1. Tekin, "Türkiye'de Onbeşinci Yüzyıla Ait İki Pasaport," s. 11.
- 4 Konuyla ilgili bkz. Mehmet İpşirli, "Emân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), s. 77-79.
- 5 Pasavanlarla ilgili bazı detaylar için örneğin bkz. BOA, DH.MKT, 1601/58, 3.B.1306 (5.3.1889). BOA, DH. MKT, 1592/16, 5.C.1306 (6.2.1889). BOA, DH.MKT, 2035/101, 7.C.1310 (27.12.1892). BOA, Y. PRK. DH, 13/73, 11.Ş.1323 (11.10.1905).
- 6 BOA, A.}DVN. DVE, 1A/60, 14.L.1260 (27.10.1844). BOA, A.}DVN.DVE, 5B/28, 12.L.1260 (25.10.1844).
- 7 Mübahat S. Kütükoğ lu, "Ahidnâme [Türk Tarihi]" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, 1988), s. 536-540.

alakalı oldu. Bu sürecin şekillenmesi 16. yüzyılda hız kazandı çünkü bu dönem tımar sisteminin çatırdamasıyla çalkantılı geçti. Celâlî İsyanları ve ardından gelen büyük göç hareketleri, yeni kentlerin ortaya çıkmasına ve de kentlerde beslenme ve geçinme sorunlarının ağırlaşmasına neden oldu.

Kırsal temelli göç, 17. yüzyılda da devam etti, bu durum hâne temelli vergilendirmeyi olumsuz yönde etkiledi. Aynı yüzyılda modern devlet anlayışı şekillenmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu, 1699 yılında yapılan Karlofça Antlaşması'ndan sonra artık genişleyemediğinden dolayı, belli bir coğrafi alan üzerine oturma sürecine girdi.⁸ 19. yüzyıldaki iç isyanlar, milliyetçilik hareketleri, kazanılan otonomiler ve bağımsızlıklar değişimi hızlandırdığı gibi, hareketlerin daha fazla kontrol altında tutulmasına yol açtı. Özellikle 1821 tarihinde Mora İsyanı'yla ve 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte daha fazla önem kazanmaya başlayan men'-i mürûr, yani geçişin engellenmesi uygulaması rutin hale geldi.

Mora İsyanı nedeniyle İstanbul hanlarındaki ve mahallelerindeki Rumlar sayıma tabi tutuldular ve kefile bağlandılar.⁹ Bu uygulamaların bir nedeni olarak, İstanbul'da kılık değiştirerek dolaşanlar, yani casusluk yapanlar gösterildi. Müslümanların ve gayrimüslimlerin, tezkeresiz seyahat etmelerine engel olunmak istendi.¹⁰ Bu güvensizlik ortamında başlangıçta daha çok İstanbul için tezkere kullanımı yaygınlaştırıldı. Aynı dönemde, ne İstanbul'dan taşraya ne de taşradan İstanbul'a tezkeresiz seyahat edilmeyeceği, ilgili yerlere yayımlanan bir fermânla bildirildi. İstanbul'dan başka bir yere gidecek olanlar, İstanbul Kadısı'ndan mühürlü; isim, eşkâl ve ne amaçla geldiklerini

8 Konuyla ilgili özellikle bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Century* (New York: Syracuse University Press, 2005).

9 Konu hakkında bkz. Bâb-1 Asafî-Tevzîât, Esnaf, Zahâir ve İhtisâb Defterleri (A.{DVNSTEİ.d), 29, 1236 (1821). Ayrıca bkz. Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul," *New Perspectives on Turkey*, no. 39 (2008), s. 167-189.

10 BOA, C.DH, 66/3289, 13.C.1237 (7.3.1822). BOA, C.DH, 48/2373, 16.C.1237 (10.3.1822).

içeren izin tezkeresi alacaklardı. Bununla devlet, bireyleri daha fazla tanımlamaya ve kategorize etmeye başladı.

Zorunluluk olmaması halinde, gerek İstanbul'dan taşraya gerekse taşradan İstanbul'a gitmeleri için, hem erkeklere hem de kadınlara tezkere verilmemesi üzerinde sıklıkla durulduğunu arşiv kayıtlarından görmek mümkündür.¹¹ Örneğin 1825 yılına ait bir belgede, men'-i mürûr nizamına referans verilmekteydi. Bir fermânla geçiş yapılacak tüm yerlerin, yolların, geçitlerin, caddelerin, sokakların, çitlerin, köprülerin ve kemerlerin kapatılması ve tezkeresiz hiç kimsenin salıverilmemesi emredildi.¹²

Rum İsyanı'nın yarattığı güvensizlik ortamı, yeniçerilerle ilgili de kendini göstermekteydi. Özellikle 19. yüzyılda yeniçerilere olan güven iyice sarsılmış, haklarında yayılan dedikodular imajlarını iyice zedelemiş ve geçmişte yapmış oldukları ittifaklar, örneğin ulemayla olanlar bozulmuştu. Yeniçerilerle, yeniçerilerin sosyal ve ekonomik ilişki ağları içinde olan gruplar örneğin bazı zanaatkârlar, hamallar, kalyoncular, kayıkçılar, ameleler vs. arasında, yani güvenliği sağlayanla güvensizlik yaratan arasındaki çizgi belirsizleşmişti. Yeniçeriler, isyan çıkardıkları 1826'da, başarısız oldular, Ocak'ları devlet tarafından kaldırıldı ve ciddi bir boşluk ortaya çıktı. Birçok kişi sürgüne gönderildi veya öldürüldü. Bosna gibi bazı yerlerde ciddi direnişlerle karşılaşıldı. Sürgünler, alınan önlemler arasında önemli bir yer tuttu. Bu ortamda mürûr uygulamaları asayişî sağlamaya yönelik olarak ön plana çıkarıldı.¹³

Bu kriz ortamında açıktan açığa bir suç işlemeyen ve kabahati olmayan (örneğin hamal, manav, tellâk) grupların, tarım ve çiftçilik işleri için mürûr tezkereleriyle İstanbul'dan vilayetlerine gönderilmelerine karar verildi. İstanbul'da para kazanmaya alışık olmalarından dolayı kendilerine bir iş uydurup, memleketlerinden tezkere alarak üçer beşer İstanbul'a gelmeye başlayacaklarının kaygısı devam etti.

••••••••••

11 BOA, C.DH, 289/14429, 29.R.1241 (11.12.1825).

12 BOA, C.DH, 213/10641, 19.R.1241 (1.12.1825).

13 Konuyla ilgili bkz. Nalan Turna, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz" (ed.) Fatmagül Demirel *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ticaret Hayatı* içinde, s. 21-42 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012).

“Başiboş”, yani belli bir işi olmayan/potansiyel suçluların İstanbul’a gelmesi istenmemekteydi.

Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla yeniçerilerin bazı görevlerini de üstlenmiş olan ve bir çeşit belediye teşkilatı¹⁴ diyebileceğimiz İhtisâb Nezâreti’ne ait 1826 tarihli nizâmnâmede, mürûr tezkeresi konusuna yer verildi.¹⁵ Bu kurumsallaşmanın nedeni, aslında kentlerin sorunlarının ağırlaşması ve yeniçerilerin bıraktığı boşluğun doldurulması kaygısıydı.¹⁶ Bireylerin tanımlanması ve kayıt altında tutulması pratikleri, İzmir gibi İmparatorluğun diğer yerlerine İhtisab Nezâret’lerinin kurulmasıyla, dolayısıyla bahsi geçen nizâmnâmenin bu yerlerde uygulanmasıyla yaygınlaştırıldı.¹⁷

1826 tarihli İhtisâb Ağalığı Nizâmnâmesi’nde mürûr tezkeresi konusuna daha çok asayişin bir parçası olarak yer verildi. Nizâmnâmenin asayişle yakından ilişkili olan onuncu maddesi, İstanbul’a başiboş ve serseri yığılmaması için alınacak tedbirlerden ve İstanbul mahalleleri sakinlerinin kayıtlarının yapılması gerekliliğinden bahsetmektedir. Bir işini görmek veya işe girmek maksadıyla İstanbul’a gelmeyi planlayanların miktarının gereğinden fazla olmaması, özellikle de iskelelerde, hamamlarda ve sanat/meslek sahiplerinin dükkânlarında çalışanlara dikkat edilmesi, üzerinde durulmaktaydı. İstanbul, Galata ve Boğaziçi iskelelerinde istihdam edilen hamal, kayıkçı, hamam hizmetçisi (tellâk ve nâtur) ve esnafın (ashâb-ı hi-ref) dükkânlarındaki esnaf ve çırak (şâkird) sayısının tespit edilmesi

.....

¹⁴ Tanzimattan Cumhuriyet’e yerel yönetimler konusunda bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği* (İstanbul: Hil Yayınları, 1985).

¹⁵ Bu kurum hakkında bkz. Turna, “Pandemonium and Order,” s. 167-189.

¹⁶ Konuyla ilgili bkz. Mübahat Kütükoğlu, “1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisâb Nezâreti,” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 13 (1983-1987), s. 481-520.

¹⁷ Nizâmnâme’nin tam metni için bkz. BOA, *İlmühaber ve Buyruldu Defterleri* (bundan sonra A.{DVNS.BUY.İLM.d), 2, Evahir-i Safer 1242 (1826), s. 20-33. Nizâmnâme’nin Latince versiyonu için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye I*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), s. 328-341. Ayrıca bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti’nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005), s. 521-532.

gerektiği, yine aynı maddede ifade edilmekteydi. Buralardaki sayım işleri için Kadılık'tan ve İhtisâb'dan biri tayin edilecekti.

Bu süreçte, esnaf yöneticileri olan kethüdâlar ile onların yardımcıları olan yiğitbaşılara da görev düşmekteydi. Kethüdâ ve yiğitbaşılar, çalışanların kefillerinin kimler olduklarını tespit etmekle yükümlüydüler. Kefilin isim, eşkâl ve doğum yeri bilgisi içerikli kaydını onlar tutmak ve bunların bir kopyasını İhtisâb Ağası'na vermek durumundaydılar.

İstanbul'a gelmesi icap edenler mürûr tezkerelerini, buldukları yerden alacaklardı. Bu tezkerelerde ne için gelindiği (iş, ticaret veya askerlik) belirtilecekti. Rumeli'den gelenlerin tezkereleri, Küçük Çekmece'de (Çekmece-i Sagîr), Anadolu'dan gelenlerin tezkereleri ise Bostancıbaşı Köprüsü'ndeki ilgili memurlarca kontrol edilecekti. Kontrolü yapılan mürûr tezkerelerine, "İhtisâba" diye yazılacaktı. Tezkerelere sahipleri, ardından İhtisâb Nezâreti'ne gönderileceklerdi. Ayrıca Çekmece-i Sagîr ve Bostancıbaşı Köprüsü'nde olduğu gibi, Yarım Bergos'ta İhtisâb Nezâreti'nin adamları bulunacak ve yoklananlar yine İhtisâb Ağası'na yollanacaklardı.

Nizâmnâme'de belirtilen bir başka konu, İstanbul'dan başka bir yere gideceklerin öncelikle, İstanbul Kadısı'ndan alacakları mürûr tezkerelerini İhtisâb Ağası'na götürmeleri ve ardından adlarının kayıt defterinden silinmesiydi. Tezkerelerine "kaydı bozulmuştur" diye işaret konulacaktı ve tezkereler, İhtisâb Ağası tarafından "İhtisâb-ı İstanbul" mührüyle mühürleneceklerdi. Bu işlemde geçmeyenlerin, derbentlerden geçişlerine izin verilmeyeceği ifade edilmekteydi.¹⁸

İhtisâb Ağalığı Nizâmnâmesi'nin on beşinci maddesiyle, hamamlar, rıhtımlar, inşaatlar, esir pazarı gibi yerler kontrol altında tutulmak istenmekteydi. Bu amaçla buralarda sayımlar yapılması ve silah bulundurulmaması gündeme getirilmişti.¹⁹

Nizâmnâme'de ayrıca Arnavutlar'a ve Kürtler'e dikkat çekilerek onlara dair bazı kısıtlamalar getirildi. Ne selhânelerde ne de ekmekçi, simitçi ve poğaçacı dükkânları ile imaretlerde gereğinden fazla

.....

¹⁸ BOA, A.{DVNS.BUY.İLM.d}, 2, s. 23-24.

¹⁹ BOA, A.{DVNS.BUY.İLM.d}, 2, s. 24.

Arnavut barındırılmaması istenmemektedir. Kürtler'den, İstanbul'a koyun nakleden Cihanbeyli ve Alişanlı Kürtleri'nin kente gelebileceği, diğer Kürtler'in ise herhangi bir sebeple İstanbul'a gelmemesi, nizâmnâmenin yirmi üçüncü maddesinde açıkça belirtilmektedir.²⁰ Bir önceki yüzyılda örneğin, Kürtlere ve Niğdeli keferelere vurgu yapılırken şimdi de bu gruplara yönelik bir sınırlama yapıldığı anlaşılmaktadır.²¹

İhtisâb Ağalığı Nizâmnâmesi'nde, İstanbul'daki bekârların kalacakları hanların yerleri ve sayıları düzenlenerek, bu konuda tedbir alınması üzerinde durulmaktaydı.²² İstanbul'daki başıboş adamlardan önüne geçebilmek için herkesin dış görünüşü ve kılık kıyafetiyle (ziyy ü kıyafet) bilinmesi gerektiği de ayrıca ifade edilmektedir.²³

Nizâmnâme'de dikkat çeken bir başka konu, İstanbul'daki etba', yani hizmetkârlardı. Bunlar, üç kısma ayrılmışlardı. Bunların bir kısmı şehirli, bir kısmı ise İstanbul'da evlenmiş olduğundan, yerli kabul edilmekteydiler. Diğerleri ise hizmetinde buldukları adamın evinde kalan, fakat yersiz yurtsuz sayılan kimselerdi. Özellikle bu son grup etba'nın, çalıştıkları yerlerden izin alıp diğerleri gibi evlerine gitmemeleri, tekinsizlik işareti olarak görülmekteydi. Başıboş kalmaları istenmediğinden, hizmetinde buldukları yerden tezkere almaları ve bununla İhtisâb Ağa'sına gitmeleri gerekli görülmekteydi. Hatta hizmet ettikleri efendilerinden tezkere almadan, intisap edecekleri yere veya icap eden hana kabul edilmeyeceklerdi.²⁴

Nizâmnâmenin yirmi yedinci maddesi, Sarrachâne'nin, zâbit giremeyen yerlerden olmasından bahsetmektedir. Bu nizâmnâmeyle artık Sarrachâne'nin kapısında bekleyen kolluk kuvveti, içeri girip kabahati olanları tutabilecekti. Zâbit giremeyen diğer yerler olan Mısır Çarşısı, Kettancılar ve Bedestan'a da, Sarrachâne gibi muamele

.....

²⁰ BOA, A.{*DVNS.BUY.İLM.d*}, 2, s. 24.

²¹ Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 9, no. 13 (1958), s. 25.

²² BOA, A.{*DVNS.BUY.İLM.d*}, 2, s. 27-28.

²³ BOA, A.{*DVNS.BUY.İLM.d*}, 2, s. 27.

²⁴ BOA, A.{*DVNS.BUY.İLM.d*}, 2, s. 25-26.

olunacağı açıkça ifade edildi.²⁵ Tüm bunlar devlet nezdinde mürûr uygulamalarını daha da gerekli kılmış olmalıydı.

Kısacası, 19. yüzyılda Mora İsyanı ve yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte men'-i mürûr uygulaması daha fazla istikrar kazandı. Bu süreçte başkent İstanbul, ilk uygulamaların merkezi oldu. Bu uygulama, İhtisâb Nezâreti'nin görev kapsamının genişlemesi ve sonrasında muhtarlık, defter nazırlıkları ve mukayyidliklerin kurulmasıyla birlikte sistematik bir nitelik kazandılar. Bu süreçte muhtarların bir görevi de mahalleye yeni gelenlerin isimlerini kayda geçirmek ve bu bilgileri Defter Nâzırı'na iletme oldu.²⁶ Mürûr tezkerelerinde de yine eşkâl bilgileri, tezkere sahibinin adı, baba adı, unvanı, nereye ne amaçla gideceği, nerede kaç gün kalacağı yazılmaktaydı. Ayrıca, mürûr tezkeresi alabilmenin yolu güvenilir bir kefil göstermekten geçmekteydi.²⁷

Alınan önlemlere rağmen, İstanbul'da asayiş sağlamaya kolay olmadı.²⁸ Bu konuda bazı örnekler vermek gerekirse: 1839 yılında,

.....

²⁵ BOA, A. {DVNS.BUY.İLM.d), 2, s. 27.

²⁶ Muhtarların diğer görevleri için bkz. Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatı'nın Kurulması Üzerine Bir İnceleme," Tülay Erçoşkun (der.) *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), s. 19. Muhtar kelimesinin Osmanlı'daki kullanımını ve muhtarlık kurumu hakkında bkz. Ali Akyıldız, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 14 (2006), s. 11-30. Burada şunu söylemekte yarar vardır: 1830'da yapılan genel nüfus sayımından sonra, sancak merkezlerinde defter nâzırlıkları, kasabalarda ise defter nâzırlıklarına bağlı olarak mukayyidlikler kuruldu. Bu gelişmelerle mürûr tezkeresi verme yetkisi 1831 yılında itibaren defter nâzırlıklarına verildi. Defter Nazırlıkları, 1831 yılında sancak merkezlerinde faaliyete geçirildiler. Kasabalarda görev yapan mukayyidler veya jurnal memurları aracılığıyla doğan, ölen, göç edenler, günü gününe kayıtlara geçirmektedirler. Altı ayda bu bilgileri bir merkeze bildirmek defter nâzırlıklarının görevleri arasındaydı. Defter nazırları, nüfus sayımlarında görev yapanlara yardımcı olmakta ve *men-i mürûr* uygulamasını kontrol ederek iç göçü önlemeye çalışmaktaydılar. Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)," *Bellekten* 51, no. 201 (1987), s. 1239-1240.

²⁷ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 71.

²⁸ BOA, A. }MKT, 23/40, 5.R.1261 (13.4.1845).

tezkeresiz yani izin belgesiz seyahat edenlerin çoğalmasi üzerine başkentten derhal bir fermân yayınlandı ve İstanbul vb. yerlere tezkeresiz seyahat edilmesi yasaklandı.²⁹ Sadece İstanbul'da değil, taşrada da önlem alındı.³⁰ Bu önlemlerin alınma nedenlerinden biri tarımsal ekonomi için gerekli olan nüfusu yerinde tutmaktı.³¹

Doğrudan mürûr tezkeresi konusuyla ilgili nizâm-nâmeler, 1839 yılında ilan edilen ve Tanzimat denilen geniş reform hareketinin bir parçası olarak gündeme geldiler. Bunlardan ilki, 10 Şubat 1841 tarihinde yapılan bir düzenlemeyle çıkarıldı.³² İlk maddesinde, İstanbul'dan İstanbul dışına seyahat edecek olan birinin yapması gerekenler sıralanmaktaydı. Seyahat işlemleri için; öncelikle, ikamet edilmekte olunan mahallenin imam ve muhtarlarından kütük kaydının silindiğini gösteren, mühürlü bir tezkere alınacak, gerekli işlemler için bu tezkere önce Bâb-1 Ser-askeri'deki Mahâllât Kâtibi Odası'na, daha sonra ise İstanbul Mahkemesi'ne götürülecekti. Mahkeme'nin vereceği mürûr tezkeresi İhtisâb Nezâreti'nce mühürlenecekti.

Yerel mahkemelerin vereceği mürûr tezkereleri İstanbul'da İhtisâb Nazırı'na, taşrada ise zâbıtaya mühürlettirilecekti. Jurnal memurlarının görevi, bu tezkereleri kaydetmektir. Meclis tarafından tayin edilecek olan bir aza tüm bu süreci kontrol edecekti. Başlangıçta tüm bunlar, Tanzimat-1 Hayriye'nin uygulandığı yerlerde geçerli sayıldı.³³ Bir tezkerede kişinin ismi, unvanı, yaşı, sanatı/mesleği, eşkâli, doğmuş olduğu vilayet, ikamet ettiği yer, gideceği yerler, tezkere verilen yerle-

.....

29 BOA, C.DH, 1/7, 29.Z.1254 (15.3.1839).

30 BOA, İrade Dâhiliye (bundan sonra İ.DH), 12/600, 29.S.1256 (2.5.1840).

31 Özellikle bkz. 4. Bölüm. Nalan Turna, 19.yy'den 20.yy'e *Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri* (İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2013).

32 Çadircı, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizâm-nâmeleri," s. 155.

33 Taşrada bazı farklılıklar vardı. Seyahat izni almak için neyin nasıl yapılacağına dair bilgileri içeren 1841 tarihli Nizâm-nâme, kasabalar arasında yolculuk yapacakların, tezkere almak için bağlı buldukları mahallenin veya köyün muhtarına başvurmalarına dikkat çekiyordu. Yolculuk yapacaklar, muhtardan tezkere alacaklar ve ilgili nüfus nâzırına gidip ardından yerel mahkemelere başvurulacaklardı. BOA, İ.MVL, 13/203, 24.L.1256 (19.12.1840).

rin isimleri, hangi ülkenin teb'asından olduğu ve tezkerenin verildiği tarih belirtilecekti.³⁴ Zamanla başvuru yapılan bu kurumlar dönemin ihtiyaçlarına göre değişeceklerdi.³⁵

Daha sonra, 1844 Nizâmnâmesi:”Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne’de Mürûr ve Ubûr” yürürlüğe konuldu.³⁶ Bu henüz Pasaport Nizâmnâmesi (ilki 1867) yayımlanmıştı. Bu nedenle burada daha çok pasaport konusunu ele almıştı. Örneğin bu Nizâmnâme’nin ilk maddesi, gerek Osmanlı topraklarından başka bir ülkeye gitmek isteyen, gerekse başka bir ülkeden Osmanlı ülkesine gelmek isteyen kişilerin pasaport bulundurmak zorunda olduğunu bildirmektedir. Dokuzuncu maddede, verilen mürûr tezkeresinden özellikle bahsedilmektedir. Süresi bir yıl olarak belirlenmiş olan tezkerede, tezkere sahibinin ismi, şöhreti, yaşı, sanatı, milleti, vatanı, memleketi, eşkâli, gerekli diğer durumlar vb. yer alması mevzu bahis edilmektedir. Ayrıca herkesin ayrı ayrı tezkere bulundurma zorunluluğu vardı.³⁷

İstanbul bu uygulamalar açısından merkezi bir rol oynasa da zamanla bunlar İmparatorluk sathına yayıldı. 1844 tarihli bu nizâmnâme, 1887 tarihli başka bir nizâmnâmenin yayımlanmasına kadar yürürlükte kaldı. 1887 tarihli nizâmnâme,³⁸ İstanbul’un ötesine giden sorunların çözümünde kullanıldı. Bu, 1878’deki Berlin Antlaşması’y-

34 Nizamname’nin detayları için ayrıca bkz. 1. Bölüm. Turna, 19.yy’dan 20.yy’e *Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*.

35 Daha sonraki tarihlerde mürûr işlemleri için İstanbul Mahkemesi ve Mahallat Kâtibi Odası’na gerek duyulmadı. İhtisâb Nezâreti’nin işlevi ise 1854 tarihinde Şehremâneti’nin kurulmasıyla birlikte ortadan kalktı. Şehremâneti, İhtisâb Nezâreti’nin görevlerini üstlendi. Burada tek istisna, Zaptiye Nezâreti’nin üstlenmiş olduğu kolluk hizmetleri oldu. Modern belediyeciliğin başlangıcı olarak kabul edilen Şehremâneti hakkında örneğin bkz. Zafer Toprak, “Şehremâneti,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993, 1994), s. 147-149. Ayrıca bkz. Tarkan Oktay, *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremâneti* (İstanbul: Yeditepe, 2001).

36 BOA, İrade Mesail-i Mühimme (bundan sonra İ.MSM), 2/35, 30.Ra.1260 (19.12.1844).

37 Pasaport Odası Nizâmnâmesi’nin metni için bkz. Musa Çadırcı, “Tanzimat Dönemi’nde Çıkarılan Men’-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri.”

38 “Nizâmnâmenin tamamı için bkz. *Düstûr*, I/5, (18.Za.1304/8.8.1887), s. 861-865.

la ortaya çıkan süreçle alakalı idi. Bu anlaşmayla, Makedonya'da ve Doğu Anadolu vilayetlerinde, Avrupa devletlerinin kontrolü altında reform yapılması öngörülüyor.³⁹ Bu dönemde Anadolu Islahatı çerçevesinde, birçok vilayet merkezinde küçük de olsa polis birlikleri oluşturulmuştu. 1887 tarihli Mürûr Nizâmnâme'si layihasıyla ilgili olarak yapılan görüşmelerde de bu konuya dikkat çekildi.⁴⁰

Polis heyetlerinin/birliklerinin kurulmasına kadar, mürûr ve pasaport işlemlerinin İstanbul'da Zabtiye Nezâreti, taşrada ise kazânın en büyük memuru tarafından yapılması için mürûr ve pasaport nizâmnâmelerinin birleştirilmesi düşünülüyor. Güvenlikle yakından ilgili olmasından dolayı, polis birliklerinin kurulmasıyla mürûr konusunun bu birliklere havale edildi. Fakat nüfus idaresinin kurulmasıyla bundan vazgeçildi. Mürûr konusunun bu idareyle daha fazla ilişkili olduğu kanaatine varıldı ve bundan dolayı da mürûr işlemlerinin İstanbul'da nüfus idaresine, taşralarda ise nüfus nazırı ile memurlarına havale edilmesine karar verildi.⁴¹

1887 tarihli nizâmnâmeye göre,⁴² mürûr tezkeresi almanın bir zorunluluk olduğu, bir vilayet dâhilindeki kazâ, nâhiye, köyler ve de iki ayrı vilayetin birbirine sınır kazâları arasında tezkeresiz seyahat edilebilecekti. Diğer tezkerelerdekilerle benzer şekilde burada da, tezkeresahibinin tâbiyeti, memleketi, ikamet ettiği yer, sanatı, yaşı, şekli, pederinin ismi ve şöhreti ve doğduğu yer (maskat-i re's) ile gideceği yer belirtilecekti. Mürûr tezkerelerinin; Dersaadet/İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'nin (Eyüb, Üsküdar ve Galata) uygun bir yerindeki

.....
39 Güvenlik teşkilatını ıslah etmek, nâhiye teşkilatını yaygınlaştırmak, vergi reformu yapmak/vergi tahsildarı görevlendirmek ve adliye teşkilatında düzenlemeler yapmak Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 16 (Güz 2004), s. 71, 73.

40 Konuyla ilgili detaylar için bkz. BOA, *Sadâret Defterleri* (bundan sonra A.} d), 10, 24.M.1304 (24.10.1886), s. 28. Mürûr Nizâmnâmesi maddeleri işleyiş açısından 1312/1894 tarihli Pasaport Nizâmnâmesi ile benzeşmektedir. "Pasaport Nizâmnâmesi," *Düstûr*, I/6 (Ankara: Devlet Matbaası, 1939), s. 1530-1534.

41 BOA, A.}d., 10, 24.M.1304 (24.10.1866), 28. Layiha için ayrıca bkz. BOA, İrade Meclis-i Mahsus (bundan sonra İ.MMS), 92/3872, 18.Za.1304 (8.8.1887).

42 BOA, İ.MMS, 92/3872, 18.Za.1304 (8.8.1887).

nüfus idaresi mürûr şubelerinden, vilayetlerde ise nazır ve memurlardan alınacağı ifade edilmekteydi.

Artık bu uygulamaların genişletildiği kimlik ve eşkâle dayalı bir pratiğin oturduğu bir dönem olmuştur. Mürûr tezkeresi almak için tezkere-i Osmânîye ile ilmühaber ibraz etmenin şart olduğu, yeni Nizâmnâme'nin ikinci kısmında ve dokuzuncu maddesinde ifade edilmekteydi. Nizâmnâme'nin icrasından Dâhiliye Nezâreti sorumlu tutulmuştu.⁴³

Mürûr tezkeresi başvurularını İstanbul bağlamında incelediğimizde, kimlerin bu tezkereleri istedikleri, ne amaçla bunları talep ettikleri, arzuhallerinde nasıl bir dil/söylem kullandıklarını görebiliriz. Bu tezkere örneklerine ve muamelelerine dair detaylarına baktığımızda belli bir işe sahip olanların ailelerini yanlarına aldırarak göç zincirine katkıda buldukları ve göçlerin çoğunlukla ekonomik fırsatların ve eğitim olanaklarının bulunduğu yerlere doğru oldukları anlaşılmaktadır.

İstanbul için mürûr tezkeresi talep etme nedenleri arasında; babadan kalan mirasla ilgili meseleleri halletmek,⁴⁴ evlilik yapmak, bir yolculuğun ardındaki neden olabilmekteydi. Sözlüsünü ziyarete etmek, kimsesiz ve hasta olduğundan dolayı tedavi edilmeyi istemek⁴⁵ veya alışveriş yapmak için bir günlüğüne Edirne'den İstanbul'a gelmek⁴⁶ gibi istekler vardı.

Bazı durumlarda dinsel/kültürel nedenlerin de göç etme sürecinde rol oynadığını söyleyebiliriz. Örneğin, Kudüs'e gideceklerin transit yollarından biri İstanbul idi. Bu kent, dini okullarda eğitim almak isteyenlerin de cazibe merkezlerinden biriydi.

Eğitim üzerinden başlamış olan bu tür göçlerin, daha sonra kalıcı hale gelip gelmediğini bilmemiz zorsa olsa da bunun muhtemel

.....

43 Mürûr Nizâmnâmesi," I. Tertib, 5. Cilt, I8.Za.1304 (8.8.1887), s. 865.

44 Miras işlerini halletmek için İstanbul'a gitmek amacıyla mürûr tezkeresi talep edenlere dair iki örnek için bkz. BOA, A.}DVN, 47/64, II.B.1265 (2.6.1849), BOA, A.}MKT, 191/81, 25.Ca.1265 (18.4.1849).

45 BOA, A.}AMD, 8/84, 29.B.1265 (20.6.1849), BOA, A.}DVN, 65/47, 25.M.1267 (30.11.1850), BOA, A.}DVN, 79/27, I.Za.1268 (17.8.1852).

46 BOA, A.}MKT, 141/66, 24.Ş.1264 (26.7.1848).

olduğunu düşünebiliriz. Maraş Katolik cemaatinden bazı çocukların, İstanbul'daki Dersaadet Ermeni Patrikhânesi okullarına gönderilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu çocukların mürûr tezkeresi alabilmeleri akrabalarının rızasına bırakılabilmekteydi.⁴⁷ Bunun muhtemel nedeni akrabaların kefaletine duyulan ihtiyaçtı.

Bunlar gibi, Sivas Katolik cemaatinden olup eğitim almak için Dersaadet Katolik Rahibehânesi'ne gitmek isteyen ve biri 14, diğeri ise 18 yaşında olan iki kızın mürûr tezkeresi talepleri olmuş ve talepleri kabul edilmişti.⁴⁸ Benzer şekilde, Kayseri Katolik cemaatinden Serpuhi adlı bir rahibe ve 8 yaşındaki yeğeni, Sebastiyân Esteban Efendi refakatinde, Beyoğlu'ndaki rahibeler manastırına gitmek amacıyla başvuruda bulunmuştu.⁴⁹

Mürûr tezkeresi almak için kullanılan dil/söylem, özellikle aileler, kadınlar ve çocuklar söz konusu olduğunda dramatikti. Başvuru sahipleri içinde buldukları durumun zorluğunu belirterek talepte bulunmaktaydılar. Bakacak kimsesi olmamak, zaruret veya sefalet içine düşmek şeklinde ifadeler sıklıkla dilekçelerde yer almaktaydı.

Seyahat izni talebini içeren dilekçeler, kızlarını yanlarına almak isteyen kişiler tarafından yazılmaktaydı. Örneğin, İbrahim Efendi ise, eşinin mesleğinden dolayı İstanbul dışına gitmiş olan kızı Ayşe için dilekçe vermişti. İbrahim Efendi dilekçesinde, Kızı Ayşe, evlenip Mekke-i Mükerrreme'de görevli olan Mustafa Efendi'nin yanına gitmişti. İbrahim Efendi, kızının yanına gelebilmesi için "figân ve perîşân haline merhameten" izin verilmesini istemişti.⁵⁰

Başvuru dilekçelerinde hem duygusal, merhamete dokunan hem de rasyonel ifadeler kullanılmaktaydı. Yani rasyonel talepler bazı duygusal/duygulara dokunan söylemlerle ifade bulmaktaydı. Verilen dilekçelerde ayrıca vergi, kira, emlak, tarım ve saireyi ilgilendirecek, engelleyecek durumların olmadığına ispatı veya bu yükümlülüklerin yerine getirileceklerine dair kefalet yönteminin kullanılması sayesinde müracaatların olumlu karşılanması söz konusu olabilmekteydi.

.....

47 BOA, DH.TMIK.M, 40/74, 13.Ca.1315 (10.10.1897).

48 BOA, DH.TMIK.M, 68/75, 7.Ca.1316 (23.9.1898).

49 BOA, DH.TMIK.M, 75/6, 3.Ca.1317 (9.9.1899).

50 BOA, A.}DVN, 100/91, 2.Ca.1271 (21.1.1855).

Osmanlı'da ve İstanbul özelinde göç zincirinin tamamlanması bakımından zamanla hâne nakilleri sayısının arttığı ve hâne nakilleri konusunun sıklıkla gündeme taşındığı görülmektedir. Verilen birçok dilekçe, bu maksada yönelik söylemleri ve talepleri içermekteydi. Hapse düşmüş bir adam, ailesinin Tekfurdağı'ndan İstanbul'a gitmesini;⁵¹ Hâfız Halil ise kendisinden bahisle, ailenin "idâre-i âcizâne-si"nin, yani babasının İstanbul'da ikametini bahane göstererek, eşinin yanına gelmesini istemişti.⁵²

Asâkir-i Şâhâne kolağalarından Hüseyin Kaptan, askerlikten dolayı eşinin⁵³ Eyüp'te Eğrikapı civarındaki Otakçıbaşı Camii İmamı Esseyid Mehmed Said,⁵⁴ Tophâne-i Âmire Meclisi Müfettişi Ağa Efendi, Erdek/Kayseri'de bulunan haremının İstanbul'a gelmesini istemişti.⁵⁵

Ailelerini yanlarına aldirmek amacıyla mürûr tezkeresi talep edenler kimlerdi? Bunlar farklı meslek gruplarına mensuptular. Basma Fabrika-yı Hümâyûn'unda ambar memuru olarak çalışan Mehmed Bahadır Ağa,⁵⁶ Refia Sultan'ın arabacıbaşı olan Mehmed Ağa⁵⁷ ile Nazlı adlı bir kadının hizmetinde olan Halil Ağa.⁵⁸ Aralarında yorgancılık yapanlar,⁵⁹ İshak Kaptan gibi Şirket-i Hayriye vapurlarında çalışanlar da vardı,⁶⁰ sebzeçi esnafından olanlar da...⁶¹ Yumurtacı esnafından Mehmed,⁶² Matbaa-i Âmire başkâtibi Hüseyin Bey'in hizmetinde olan Hasan diğerleri idiler.⁶³ Ailelerin birleşmesi

.....

51 BOA, A.}DVN, 11/40, 29.Z.1260 (9.1.1845).

52 BOA, A.}DVN, 11/66, 29.Z.1260 (9.1.1845).

53 BOA, A.}MKT, 105/75, 1.10.1264 (13.10.1848).

54 BOA, A.}DVN, 102/100, 13.B.1271 (1.4.1855).

55 BOA, A.}MKT, 220/49, 7.L.1265 (26.8.1849).

56 BOA, A.}MKT.UM, 312/49, 4.N.1274 (18.4.1858).

57 BOA, A.}MKT.UM, 222/61, 19.Ca.1272/27.1.1856). BOA, A.}MKT.DV, 113/40, 26.Z.1273 (17.8.1857).

58 BOA, A.}MKT.UM, 280/97, 9.N.1273 (3.5.1857).

59 BOA, A.}MKT.DV, 112/85, 19.Z.1273 (10.8.1857).

60 BOA, A.}MKT.UM, 256/63, 10.S.1273 (10.10.1856).

61 BOA, A.}MKT.UM, 286/3, 28.L.1273 (21.6.1857).

62 BOA, A.}MKT.UM. 258/84, 27.S.1273 (27.10.1856).

63 BOA, A.}MKT, 212/1, 16.Ş.1265 (7.7.1849).

amacıyla başvuruda bulunanlar arasında asker veya asker emeklileri de vardı. Asâkir-i Zaptiye-i Şahâne'den 3. Sergedenin 6. Bölüğünden Süleyman gibi...⁶⁴

Yapılan müracaatlar gösteriyor ki, tüm bu süreçte belli ağlar kullanılmaktaydı; akrabalar, tanıdıklar, daha önce göç edenler gibi. Bir örnek vermek gerekirse; Amasyalı bazı Ermeni kadınlar, çocuklarını okula göndermek amacıyla İstanbul'a gitme girişimde bulunmuşlardı. Kadınların planı, İstanbul'da Yıldız Han'da bulunan Amasya tüccarından Aynaros'un yanında misafir olarak kalmaktı. Kendilerinin Aynaros'la ilişkilerinin ne olduğunu bilmesek de Aynaros'un Amasyalı olmasından dolayı, aralarındaki ilişkinin hemşerilik ilişkisi olduğunu tahmin edebiliriz. Sonuç olarak, kadınların talebi olumlu karşılanmamış, buldukları yerde ihtiyaçlarını görecekları okul olduğundan dolayı, İstanbul'a gelmeleri için izin verilmemişti.⁶⁵

İstanbul'a yerleşimler, göç zincirini başlatan bir erkeğin ya da bir akrabanın peşinden, ailelerin katılımıyla kalıcı hâle gelmekteydi. Hâne nakillerinde genelde öncü bir erkeğin göç zincirini başlattığını söyleyebiliriz. Kısacası, daha çok iş nedeniyle göç etmiş erkeklere, ilerleyen zamanlarda aileleri de katıldılar.

Sonuç olarak, mürûr tezkeresi, 19. yüzyılın sürecindeki ihtiyaçlarla daha doğrusu gözetleme pratiklerinin ürünüdür. Bu uygulamayla devlet/siyasi elit, eşkâl tespit etme, bireyi tanımlayarak onu kategorize etme, hakkında bilgi depolama imkânı elde etti. Bu pratiği, 1867'de çıkarılan dış pasaport, nüfuz cüzdanı mahiyetindeki tezkere-i Osmaniyye ile devam ettirdi. Mürûr tezkereleri ayrıca, 1910'da tamamen kaldırıldıysa da, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı emniyetsizlik nedeniyle çıkarılacak olan seyahat varakalarına temel oluşturdu. Başka yerlerde uygulandıysa da İstanbul başkent olması nedeniyle bir çeşit laboratuvar oldu. Bazen İstanbul'a gelmesi istenmeyen Niğde'den kefereler, bazen Kürtler veya Arnavutlardı. Son dönemlerde ise güvenin iyice sarsıldığı, özellikle Ermeniler gibi...

.....

64 BOA, A.}MKT.UM, 253/10, 14.M.1273 (14.9.1856).

65 BOA, DH.TMIK.M, 71/73, 10.S.1317 (20.6.1899).